

**BADIIY XRONOTOP NAZARIYASINING JANRLAR
KONTEKSTIDAGI AHAMIYATI**

Alfraganus Universiteti
Filologiya fakulteti Xorijiy tillar kafedrası
Katta o'qituvchisi Mirsaidov Abdusamad

Annotatsiya. Baddiylikning mohiyatida odamzodning ruhiy-ijtimoiy, falsafiy-madaniy turmush tarzi akslanar ekan, undan anglashiladigan asosiy tushuncha – borliqdagi narsa va hodisalarning muvofiq bir-biriga to'g'ri kelganligini dalolatlaydi. Chunki movofiqlik negizida har bir komponent, baddiylikning muhim shartlari o'zaro uyg'unlik kasb etgan bo'ladi. Mana shu tamoyil, baddiy makon va zamon (xronotop) oraliq'ida sodir etilib, yozuvchining diqqat markazida qahramon va muhitning eng kichik zarralarigacha turadi.

Kalit so'zlar. baddiy xronotop, realizm, modernizm, naturalistik g'oyalar, janrn.

Аннотация. Поскольку сущность искусства отражает духовный, социальный, философский и культурный образ жизни человечества, то главное, что можно из него понять, – это гармоничное сочетание вещей и явлений бытия. Ведь на основе гармонии все составляющие, важнейшие условия искусства, находятся в гармонии друг с другом. Этот принцип реализуется в пространстве и времени (хронотопе) искусства, и писатель фокусируется на мельчайших частицах героя и окружающей среды.

Ключевые слова: художественный хронотоп, реализм, модернизм, натуралистические идеи, жанр.

Abstract. Since the essence of art reflects the spiritual, social, philosophical, and cultural way of life of humanity, the most important thing to understand from it is the harmonious combination of things and phenomena of existence. Indeed, on the basis of harmony, all components, the most important conditions of art, are in harmony with one another. This principle is realized in the space and time (chronotope) of art, and the writer focuses on the smallest details of the hero and the surrounding environment.

Key words: artistic chronotope, realism, modernism, naturalistic ideas, genre.

Bu yashab o'tilgan davr bilan romandagi sodir bo'layotgan xatti-harakatlar birligida yuzaga chiqadi. Binobarin, baddiy xronotop muammosini ilk bor rus munaqqidi antik yunon romanlari misolida talqin qilib, masalaga teran nazariy-ilmiy

jihatdan yondashishga erishgan bo'lsa, qariyb tgan 50-60 yil davomida ko'plab tadqiqotlar vujudga keldi. Makon va zamon tushunchasi, ayniqsa, poetik talqin ohorining o'ziga xosligigacha murakkab tasvir usullarini ham aniqlay olgani ilm-fanda, yangi o'zbek va jahon adabiyotshunosligida katta o'zgarishlar yasay olgani tahsinga sazovordir. Badiiy asar yaratilgan vaqt, uning mohiyatidagi voqelikning qay tariqa namoyon bo'lish moduslari hammasida yozuvchining ijodiy konsepsiyasi o'z ifodasini topganligini his etamiz.

Rus munaqqidi Mixail Baxtin qayd etishicha: "Antik zamindayoq romanning uch muhimm birligi, romanga xos zamon va makonning uch mushtarak o'zlashtirish usuli, qisqacha aytganda, uch roman xronotopi maydonga kelgan edi. Mazkur uch tip favqulodda mahsuldor moslashuvchanligi bilan avantiyur roman rivojini XVIII asr o'rtalariga qadar har jihatdan ta'minlab keldi. Shuning uchun ishni mazkur uch tipga mansub romanlarning batafsil tahlilidan boshlash, so'ngra navbati bilan ularning Yevropa romanlariga xoslangan variatsiyalarini aniqlash, pirovardida esa bevosita zaminida paydo bo'lgan romanlarga oid yangiliklarni belgilash maqsadga muvofiqdir". Haqiqatdan ham, o'rat asrlar Yevropa xalqlarining "sayyor syujet"ga asoslangan badiiy yutuqlari, tragik asarlar bilan seroblighi bilan ajralib turardi. Keyinchalik bu asarlar nasriy yo'sinda ibtido olib, janrning yangicha ifoda shakllari, tanqidiy realizm, realizm, modernizm kabi qator oqimlar fonida asta-sekin yuzaga chiqardi. Buning zamirida o'sha badiiy xronotop, tasodif, kutilmagan burilishlar bilan o'quvchilarga suyumli bo'lib tuyular, yozuvchilar ayni tasvir moduslarining ustida tinimsiz mehnat qilar, haqqoniy odamlar yashashini, hayot kechirishini qalamga olar, naturalistik g'oyalarni ko'proq asar kompozitsiyasiga olib kirishardi. Bu holat birinchi jahon urushi boshlangunga qadar davom etgan bo'lsa, keyinchalik roman poetikasi ham tubdan o'zgardi. Tasvir va talqinda alohida bir evrilishlar paydo bo'ldi.

Badiiy xronotopning lirik, epik va dramatik asarlardagi talqini bo'yicha qator tadqiqotlar yaratilgan bo'lib, muammoning biz ko'zlagan jihatlariga alohida to'xtalmagan. Prof. U.Jo'raqulov mazkur muammoga Baxtinning xaronotop nazariyasi asosida Alisher Navoiyning "xamsa" dostonidagi xronotop shakllariga monografik palnda to'xatilib, mutafakkirning dostonni yozishlishi, makon va zamon tavsillarini teran idrok etgan holda talqin etishini qayd etish zarur.

Ushbu monografiyada xalima-xil janrlar negizida xrontop masalasi o'zining yangicha talqinini namoyon etadi. Prof.U.Jo'raqulov bu haqda quyidagilarni e'tirof etadi: "Roman adabiy janrlar taraqqiy etgan davrlarda ro'y beradigan umumiy sintezlashuv, kanonlashuv, uzviylashuv jarayonlarida ishtirok etmaydi. Adabiy

janrlarning ulkan syerkulyativ harakatlaridan chetda turadi. Ayni paytda boshqa janrlar taraqqiyotiga ham, shakl va mazmuniga ham o'z-o'zicha ta'sir ko'rsatadi. Bu poetik ta'sirlanuv hodisasidan nafaqat nasriy janrlar, balki lirik va dramatik janrlar ham bebahra qolmaydi. Ayni holat romanning boshqa janriy shakllanuv jarayonlarida tobe sifatida emas, yagona hokim kuch sifatida ishtirok etishini, o'z-o'zicha harakat va o'zgarishdagi, zamon harakati, tabiati bilan hammarom eanr ekanini ko'rsatadi". Jumladan, har bir janrning rivojlanish tendensiyalari bo'ladiki, antik yunon eposlaridan o'sib chiqqan romanlarning aksariyati XX asrlarga kelib, shakl hamda mazmuniy ifodalanish xususiyati bilan tez suratda katta o'zanlarning chuqurlashuviga olib keldi. Mana shu teranlik yozuvchining har bir asarida qay yo'sinda ifodalanish maromini ham tubdan o'zgarishga turtki bo'ldi.

Prof. A.Nosirov "Odil Yoqubov romanlari poetikasi" monografiyasida badiiy xronotopning tarixiy roman voqeligida yuzaga chiqish uslubini o'rganadi. Shuningdek A.Nosirov bu haqda shunday yozarkan. Renal zamon va makonning aniq chegarasi yozuvchi nuqtai nazaridan ibtido olganini dalolatlaydi: "Inson hayotida zamon tushunchasi katta ahamiyatga ega. Haqiqatdan ham badiiy asarlarda vaqtni aks ettirish, ayniqsa, tarixiy asarlarda tarixni yorita bilishga tutashadi. Tarixiy zamon adabiy zamon an'anaviy turlaridan biri bo'lib, badiiy asarda o'ziga xos ko'rinish qirralariga ega bo'ladi. Inqilobiy tarix keng qamrovga ega bo'lishiga qaramasdan, vaqt qisqaradi, asar syujeti hodisalar atrofida chegaralanib, ular esa, o'z navbatida, xalq hayotida qadamba-qadam ahamiyatga ega bo'ladi. Badiiy asarlarda o'zlashtirilgan vaqt va makonning uzviy aloqasi natijasida hayotiy voqealar silsilasi bilan bir qatorda, davr kishilarining turli xislatlari yoritiladi". Keltirilgan manbadan anglashiladiki, tarixiy roman bilan zamonaviy romandagi badiiy makon va zamon masalasi alohida estetik ilmiy kategoriya sifatida ekanligini bilish mumkin. Negaki, tarixiy asar o'tgan zamondagi bo'lib o'tgan voqelikning o'zidir. Zamonaviy romanda voqelik hali sodir bo'lgani uncha uzoq bo'lmagan, ayni hozir bo'lib o'tayotgan, davom etayotgan voqelikning ifodasi sifatida qarash mumkin.

Xronotopning nazariy jihatlariga diqqat qaratish barobarida, roman janri qanday paydo bo'lgan, romaniy tafakkur haqiqatdan ham ana shu mezonlarning bir qismini o'zida aks ettiradigan janrlardan biri ekanligini tekshirish lozim. Romanning bu xilida mavjud masalalar o'zining poetik talqinini muntazam yangilab borishga qaratilgani bilan o'lchanadi.

Romanning paydo bo'lishi va uning taraqqiyot tendensiyalari. Romanning paydo bo'lish omillari va taraqqiyoti xususida prof.D.Quronov: "Romanga

bag'ishlangan ilk maxsus tadqiqotlardan biri – "Romanlarning paydo bo'lishi haqida risola" (1666)ning muallifi Pyer-Daniel Yue janrning ibtidosini Provans yo Italiyadan izlash xatoligini, uning ildizlarini juda qadimdan, uzoq o'lkalardan qidirish kerakligini ta'kidlaydi. Uning yozishicha, roman antik davrlarda yuzaga kelgan va uzoq asrlar davomidagi rivojlanish jarayonida hozirgi holiga kelgan. Masalaga tarixiy taraqqiyot nuqtai nazaridan qaragani uchun ham Yue o'z davriga kelib "roman janri" tushunchasi o'zgarganini nazarda tutadi va endilikda roman deganda "o'quvchilarga zavq berish orqli nasihat qilish maqsadida to'qib chiqarilgan sevgi tarixini nasrda mahorat bilan tasvirlagan" asar tushunilishini ta'kidlaydi". Haqiqatdan ham, badiiylik shartlari va talqin qilish yo'siniga ko'ra romanlarning juda ko'pchiligida – xalqning ruhini, odamlarga zavq ulashish orqali didaktik ta'sir qilish muhimligi o'sha davrlarda yetakchi konsepsiya edi. Chunki pand-nasihat adabiyotning ajralmas qismi, mushtarakligi bo'lib, Xx asr boshlariga qadar bu an'ana o'zining turli xil shaklu shamoyilida yashab keldi. XX asrning boshlariga kelib yozuvchilar hajmni ham, ifodani ham, makon va zamonda ro'y berayotgan voqelikni ham tubdan o'zgartirishga qarab ifodani quyuqlashtirdi. natijasida – xrontop tushunchasining qamrovi hbyla kengaya boshladi.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Baxtin M.M. Romanda zamon va xrontop shakllari. –T: "Akademnashr". 2015. –B.46.
2. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari. –T: "G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti". 2015. –B.356.
3. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari. –T: "G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti". 2015. –B.80.
4. Nasirov A. Odil Yoqubov romanlari poetikasi. –T: "Fan". 2012. –B.160.